

SEYAHATNAMELERDEKİ İZMİT İLE İLGİLİ VERİLER NASIL DEĞERLENDİRİLEBİLİR? (16. ve 17. YÜZYILLAR)*

Ümit EKİN**

Yavaş yavaş ölümler
seyahat etmeyenler,
yavaş yavaş ölümler¹

Giriş

Tarihsel bilginin en önemli kaynaklarından biri şüphesiz seyyahlar ve onların kaleme aldıkları seyahatnamelerdir. Eski çağlardan beri, eserlerini tamamlamak için tarihçiler ya bizzat seyahat etmişler ya da seyahatnamelerde yazılanlardan yararlanmışlardır. Örneğin Herodot, M.Ö. 450-440 tarihleri arasında Anadolu, Ege Adaları, Mısır ve Babil'e kadar giderek buralarda gördüklerini, yaşadıklarını yazmıştı². Bir zamanlar pahalı ve çok az kimsenin gerçekleştirebildiği seyahat, bazen Thukydides gibi gönüllü sürgüne gitmek şeklinde bazen de bir görev ya da ticari amaçlar nedeniyle gerçekleşirdi. Ama en önemli ve kalıcı eserleri bırakan seyyahların ortak özelliklerinin bizatihi seyahatin kendisinin cazibesine kapılmış olduklarını iddia etmek herhalde abartı değildir. Bu bağlamda Strabon, İbn Batuta ve Evliya Çelebi'yi zikredebiliriz.

Seyahatnameler, doğaları itibarıyla farklılıkları ve ilginç olanı barındırırlar. İçerideki açılarından sıradan olan dışarıdan bakana enteresan gelebilir. İşte seyahatnamelerin kaleme alınış nedeni tam da budur. Seyyah kendi topraklarında görmediklerini, yaşamadıklarını, yemediklerini aktarır okuyucularına.

16. ve 17. yüzyıllar, *Büyük Türk* ve O'nun yönettiği Osmanlı İmparatorluğu özellikle Avrupalıların merakla izlediği, hakkında operalar ve romanlar yazdığı, tiyatrolar oynadığı, gizemli bir ülkedir. Bu merak pek çok seyyahın bu topraklara yolculuk yapmasına neden olmuştur. Gerek bu maksatla yolculuğa çıkan, gerekse ticaret yapmak ve diplomatik görevlerle *Türkiye*'ye gelen gezginler de ülkelerine döndükten kısa zaman sonra anı ve gözlemlerini yayımlamıştır.

* Makalemi okuyarak yapıcı eleştirilerde bulunan ve görüşlerimin berraklaşmasını sağlayan Hocam Prof. Dr. Özer Ergenç'e teşekkür ederim.

** Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. uekin@sakarya.edu.tr

1 Pablo Neruda, *Muere Lentamente*.

2 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, ss. 16-17.

Bu eserlerde yer alan bilgiler sayesinde bugün çoktan unutulmuş ya da arşiv belgelerinde bulunmayan pek çok bilgiye ulaşabiliyoruz. Bazı gözlem ve bilgiler yanlış ya da önyargı ile kaleme alınmış olsa bile gene de bunların altın değerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Konumuz açısından bakıldığında, İzmit ve çevresini ziyaret eden seyyahların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bunların hemen hemen tamamı Yavuz Ulugün tarafından tespit edilerek bunların gözlemleri bir araya getirilmiştir³. Bu araştırmada Busbecq, Dernschwam, Lubenau, Âşık Mehmed, Polonyalı Simeon, Evliya Çelebi, Tavernier, de Brun, Grelot, Lucas ve Eremya Çelebi'nin yazdıklarından yararlanılacaktır.

Osmanlı Yol Sistemi İçinde İzmit'in Konumu ve Önemi

İzmit, ilk kez aynı adla anılan körfezin doğu ucuna bir Yunan kolonisinin yerleşmesi ile kurulmuş olmakla beraber konumunun elverişsizliği ve uğradığı saldırılar nedeniyle yeri değiştirilerek Bithynia Kralı I. Nikomed tarafından hemen hemen bugünkü yerinde yeniden kurulmuştur. Şehir, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan işlek bir yol üzerinde bulunduğundan Bizans döneminde daha da önem kazanmış ve konumunun getirdiği ticari ve askerî avantajlardan yararlanmıştı⁴. Bu önem, bölgenin Selçuklu ve Osmanlı egemenliklerine girmesinden sonraki zamanlarda da artarak devam etmiştir.

İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesiyle başkenti Anadolu'ya bağlayan yolların ilk ve en önemli menzil şehri haline gelmiştir⁵. İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan sol kol ile orta kol İzmit'ten geçiyor, sağ kol ise İzmit'e nispeten yakın sayılabilecek bir yerden, Gebze'den ayrılarak körfezin karşı yakasına uzanıyordu⁶. Anadolu'dan gelen kervanlar buradan dağılır, yükleri ve hayvanları olmayan yolcular gemilerle kısa zamanda İstanbul'a gitme imkânı bulabilirlerdi. Yolcuların ihtiyacını karşılamak için İzmit'te birçok han ve kervansaray inşa edilmişti. Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Pertev Paşa tarafından yaptırılan kervansaray bunların içinde en bilineni idi⁷. Şehrin, adeta İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı denilebilecek bir konumda bulunması doğal olarak -münhasıran olmasa bile- buraya uğrayan seyyah ya da diplomatların sayısını arttıran bir etken olmuştur. Bu araştırmanın kaynaklarını oluşturan seyahatname yazarlarının önemli bir kısmı söz konusu güzergâhı kullanmıştır.

1548'de Kanuni'nin İran seferine gitmekle görevlendirilen D'Aramon, orta kolu kullanarak İstanbul'dan Anadolu'ya giderken İzmit'e uğramıştı⁸. 1555'te Kanuni ile görüşmek üzere Amasya'ya giden Busbecq ile O'nun heyetinde bulunan Hans Dernschwam hem gidiş hem de dönüşte aynı güzergâhı kullanmıştı⁹. Dernschwam, geçtikleri yolların kaldırım döşeli ve iki arabanın aynı anda geçebilecek kadar geniş olduğunu ve iki yıl önce padişahın İran'a sefere gidişi sırasında açıldığını eklemektedir¹⁰.

Şehrin Görünümü

Herhangi bir nedenle İzmit'e yolu düşen seyahatname yazarlarının ilk değindikleri noktalardan biri şehrin coğrafi konumudur. Yapılan ilk gözlem, şehrin yüksek dağlar üzerinde kurulu olup denize doğru uzandığıdır.

- 3 Geniş bilgi için bkz. F. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmit 2008.
- 4 Besim Darkot, "İzmit", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. V/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, ss. 1251-1252.
- 5 İdris Bostan, "İzmit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 537.
- 6 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002, s. 52, 65 ve 86.
- 7 Besim Darkot, *a.g.m.*, s. 1152.
- 8 Jean Chesnau, *D'Aramon Seyahatnamesi, Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu Mezopotamya*, (Çev.) Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 46.
- 9 Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, (Çev.) Derin Türkömer, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 41; Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev.) Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, ss. 209-213 ve 321-322.
- 10 Hans Dernschwam, *a.g.e.*, s. 209.

16. yüzyılda şehre gelen seyyah ve diplomatların çoğu¹¹ İzmit'in neredeyse harap bir halde olduğundan bahsetmektedirler. Jean Chesnau, Busbecq ve Dernschwam şehri bu şekilde betimlerken Lubenau çok fazla görülecek bir yer olmadığını söyler. Ancak belirtilmelidir ki, Osmanlı şehirlerini ziyaret eden pek çok seyyah benzer gözlemleri diğer şehirler için de yaparlar. Kendi memleketleri ile Osmanlı şehirlerini mukayese ettiklerinde hep aynı sonuçlara varırlar. Evlerin kerpiç ya da ahşap olması, cadde ve sokakların darlığı, istedikleri kalitede yiyecek bulamamaları seyyahların eleştirdikleri hususlardan sadece bazılarıdır. Bu yüzden İzmit'i harap ya da geri kalmış olarak tanımlamaları şaşkıncı değildir.

Buna mukabil 17. yüzyılda şehri ziyaret edenler ise şehrin gelişmiş olduğunu dile getirmektedirler. Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi¹², Tavernier¹³, Eremya Çelebi, Thevenot¹⁴ ve Corneille De Brun¹⁵ ve Paul Lucas¹⁶ şehrin nüfus bakımından büyüklüğüne ve zenginliğine vurgu yapmaktadırlar. Ancak şehrin nüfusu, Thevenot¹⁷ ve Grelot'nun¹⁸ iddia ettiği gibi 30.000 değil, bu rakamın çok altındadır¹⁹.

İzmit Tersanesi ve Bölgedeki Ormanlar

İzmit civarındaki sık ormanlar bölgeyi ziyaret edenlerin gözünden kaçmamıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında şehir ve etrafı hakkında gözlemlerde bulunan Evliya Çelebi ile Kâtip Çelebi aynı ismi kullanmıştır: *Ağaç Deniz*²⁰. Bölge, bu ismi boşuna almamıştır ve gerçekten de çok zengin ormanlarla kaplıdır. Bu nedenle erken dönemden itibaren merkezî ihtiyaçların karşılandığı bir alan olmuştur.

Bunca çok ormana sahip olan bölge ne oldu da zaman içerisinde hızla fakirleşti ve bugünkü hale geldi? Şimdi bu soruya cevap aramaya çalışacağız? 14. yüzyılın başlarında Osmanlılar Bizans İmparatorluğu'na ait toprakları, özellikle sahil bölgelerini ele geçirdikçe deniz gücünün ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştı. Bu dönemde Karamürsel Alp tarafından bugünkü Karamürsel'de temelleri atılan ilk Osmanlı donanmasının kereste ihtiyacı Kocaeli bölgesindeki ormanlardan temin ediliyordu²¹. Meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ihlamur ve çınar kereste elde edilen ağaçlardı ve bunların en azından bir kısmı bölgede bolca bulunuyordu²². Başkent'in İstanbul'a taşınmasından sonra burada kurulan Tersane-i Âmire'de inşa edilecek gemiler için lazım olan kerestenin sağlanmasında da Kocaeli havalisinden yararlanıldı. İmparatorluk donanması için sadece İstanbul'da değil İzmit, Sinop, Süveyş, Birecik, Basra, Rusçuk ve Kefken gibi ormanlara yakın yerlerde de tersaneler kurulmuştu. Ancak bunların üretim kapasiteleri İstanbul kadar yüksek değildi. Nitekim Evliya Çelebi²³ ile Tavernier²⁴ İzmit'teki bu tersaneden bahsetmektedir.

11 Âşık Mehmed İzmit hakkında farklı gözlemlerde bulunmaktadır. O'na göre İzmit büyük bir beldedir. Şehirde pek çok cami ve temiz çarşılar vardır. Çevresinde bulunan kasaba ve şehirlerin iskelesi olarak görev yapmaktadır (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (Haz.) Mahmut Ak, C. III, TTK, Ankara 2007, s. 1031.

12 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 40 ve 46.

13 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Ed.) Stefanos Yerasimos, (Çev.) Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 47.

14 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, ss. 46-47.

15 Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumuna*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, ss. 115-116.

16 Gülgün Üçel-Aybet, *a.g.e.*, s. 587.

17 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 47.

18 Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, (Çev.) Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998, s. 36.

19 İzmit'in nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 57 vd; İdris Bostan, "İzmit", s. 539.

20 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 41 ve 46.

21 Resül Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Bellekten*, C. LXXV, Sayı: 274, Ankara Aralık 2011, ss. 770-771.

22 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 102.

23 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 41.

24 1632'de şehri ziyaret eden Tavernier, gördüğü yerin tersane olduğu konusunda tam emin olmadan şöyle

İhtiyaç duyulan kerestenin temininde birkaç yöntem benimsenmişti: Bunlardan ilki ocaklık²⁵ uygulaması, ikincisi ise Kocaeli valisinin taahhüdü idi. İlk yöntemle, gereken kereste avarız vergisi mukabilinde tedarik ediliyordu. Tersane'nin kereste ihtiyacını sağlayan kazaların başında İznikmid, İznik, Yalakâbad, Sarıçayır, Pazarköy, Âb-ı Sâfî, Karamürsel, Akhisar, Geyve, Akyazı ve Sapanca kazaları geliyordu²⁶.

17. yüzyılda meydana gelen savaşlar, keresteye olan talebi de arttırmıştı. Örneğin, bir kalyonun inşası için yaklaşık 10.000 adet keresteye ihtiyaç duyulmaktaydı²⁷. Bu yüzyılın ikinci yarısında sadece Kocaeli ve havalisinden istenen kereste miktarı şöyleydi: 1659'da 23.346, 1661'de 23.352, 1673'te 23.066, 1677'de 26.544 ve 1696'da 12.390 olmak üzere toplam 108.698 adet²⁸. Talep edilen kereste ormanlarda yapılan tahribatın çapını anlaşılır kılmaktadır.

Tersâne-i Âmire'nin talepleri 18. yüzyılda da devam etmiş, aralıklarla 1716'dan 1767'ye kadarki süre zarfında sadece Kocaeli havalisinden 424.443 adet kereste talep edilmişti²⁹.

17. yüzyıl boyunca, Kocaeli valilerinin mükellefiyetlerinden biri, İznikmid ve Şile mukataalarının gelirleri karşılığında belli sayıda kereste gönderme zorunluluğuydu. Buna göre vali olan kişi, her yıl 1.000 adet vürdinar-ı bellût ile 40.000 adet varil tahtası gönderecekti³⁰.

Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu barutun üretildiği Baruthâne-i Âmire³¹ de büyük ölçüde bölgedeki ormanlara bağımlıydı. Kara barut imalinde kullanılan odun kömürünün imalinde birçok ağaç kullanılmakla beraber daha ziyade kavak, söğüt gibi ağaçlar tercih edilmekteydi. Örneğin İstanbul, Selanik ve Gelibolu baruthanelerinde kullanılan odun kömürü çoğunca ak söğüt ağacından yapılmakta, bu ağaçlar da Bursa, Adapazarı ve İzmit ormanlarından getirilmekteydi³². Örneğin 1701-1703 yılları arasında Baruthane-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu odunkömürü İznikmid'den sağlanmış ve sadece nakliye ücreti olarak 1.166 para ücret ödenmişti³³. Her bir kantar barutun imalinde 2 çeki odunun kullanılması³⁴ oduna olan ihtiyacın ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Kocaeli havalisindeki ormanları tüketen unsurlardan bir başkası da Tophâne-i Âmire'nin sonu gelmez gibi görünen talepleridir. Top dökümü sırasında hazırlanan kalıplarda, top arabaları ile tekerleklerinin imalinde kullanılan kereste ve tahtalar çoğunca İzmit ve Sapanca'daki ormanlardan sağlanırdı³⁵.

Ormanların azalmasına neden olan bir nokta daha üzerinde durmakta yarar var, o da demir ergitilmesinde odun kömürünün kullanılmasıdır. Demirin ergitilebilmesi için

demektedir: "Limanda kesme taştan iki büyük dalgakıran ve duvarlarla kapatılmış, askeri tersaneye çok benzeyen üç büyük kapalı alan var" (Jean-Baptiste Tavernier, a.g.e., s. 47).

25 Bir vergi toplama yöntemi olan *ocaklık* ile Doğu Anadolu'daki bazı sancaklarda rastlanan yönetim şekli olan *Yurtluk-Ocaklık* ve *Hükûmet* terimleri birbirine karıştırılmaktadır. Anlam itibarıyla yakınlıkları olmakla beraber mali bir terim olan ocaklık farklı bir nitelik arz etmektedir. Buna göre, resmi kurumların ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin sağlanması amacıyla 17. yüzyılın başlarında oluşturulan bu sistemde, belli bir mal ya da masrafa karşılık gelen para, başka bir alanda kullanılmamak veya değiştirilmemek koşuluyla tahsis edilir, böylece herhangi bir mala ocaklık olarak bağlanan kaza yahut işletmenin her yıl o malı düzenli olarak göndermesi sağlanırdı. Geniş bilgi için bkz. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004, ss. 134-135.

26 İdris Bostan, a.g.e., s. 102.

27 İdris Bostan, a.g.e., s. 104.

28 İdris Bostan, a.g.e., ss. 105-106.

29 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Alperen Aydın, *Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 225 vd.

30 İdris Bostan, a.g.e., s. 112.

31 Bu kurum hakkında bkz. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001; Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2006.

32 Birol Çetin, a.g.e., ss. 48-49.

33 Zafer Gölen, a.g.e., s. 164.

34 Zafer Gölen, a.g.e., s. 145.

35 Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK, Ankara 2006, s. 115 ve 166.

yüksek ısıya ihtiyaç vardı ve bu da odun kömürü ile mümkün olabiliyordu. Tophâne'deki fırınlarda demir, bakır gibi madenlerin eritilmesinde de bu bölgeden getirilen odunlara ve odun kömürüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Ergitme fırınlarında odun ile birlikte kullanılan odun kömürü, ya ağaçların kesildiği Kandıra ve İzmit civarında ya da Üsküdar ve Yoros kazasındaki uygun yerlerde acemi oğlanları tarafından hazırlanırdı³⁶.

Metallerin ergitilmesi sırasında ısının çok yüksek derecede tutulması gerekiyordu. Örneğin Kritovulos, bu işlem için 3 gün 3 gece boyunca odun ve kömür yakıldığını belirtirken, Evliya Çelebi 24 saat sürdüğünü ifade etmektedir. Buna mukabil Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise 17. yüzyıl sonlarında bir fırın bakırın yaklaşık 40 saatte eritilebildiğini söylemektedir. Kullanılan hammadde ve araç-gereçlerin niteliğine göre değişmekle birlikte ergitme işleminin 40 saatle 3 gün arasında değiştiği görülmektedir³⁷. Bu da süreyle mütenasip olarak kullanılan odun ya da odun kömürünün ne kadar fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim 1 ton demirin ergitilmesi için gereken odun kömürünü üretebilmek için lazım olan odun miktarı dudak uçuklatacak düzeydeydi: Tam 120 dönümlük ormanlık alanın kesilmesi gerekiyordu³⁸.

Ormanların azalmasında rol oynayan bir başka faktör de kereste ticaretidir. Kocaeli ve civarında kereste ticaretinin yaygın bir iş olarak yapıldığını biliyoruz. Bu ticaret yasal yollarla yapıldığı gibi bazen de gizlice kesilen kerestelerin kaçak yollarla satılması şeklinde de gerçekleşiyordu. Özellikle İzmit ve Sapanca civarında bulunan ormanların gözlerden uzak kısımlarına yerleşen bazı Rumelili göçmenler, yasaklanmış olmasına rağmen gizlice ağaç kesiyor ve bunları satarak geçimlerini temin ediyordu³⁹. Nitekim Evliya'ya Çelebi'ye göre, iskele başında sayıları 200'e ulaşan kereste ve eşya deposu bulunmaktadır. Şehirdeki ayan ve eşrafın çoğu kereste tüccarıdır ve bunların zenginlikleri giymiş oldukları ipekli elbiselerden anlaşılmaktadır⁴⁰. Tavernier de Evliya'yı desteklemekte, limandaki dehlizlerde çok miktarda kereste gördüğünü ve şehirde yaşayan bazı Yahudilerin bu ticaretle meşgul olduklarını ifade etmektedir⁴¹.

"Can sıkıcı" bir ürün olan odun söz konusu olduğunda birçok alandan bahsetmek gerekmektedir. Çünkü odun, bir ahşap ev cenneti olan İstanbul'da resmî ve sivil binaların yapımında, kara ve deniz ulaşım araçlarında, saban ve pullukta, mobilya imalatında ve evlerin ısıtılmasında başrolü oynamaktadır⁴². Odun o kadar önemlidir ki, bu malzemenin az bulunduğu Kıbrıs ve Mısır'a Anadolu'dan gemilerle taşınmakta, bazen de arkalarında sürükledikleri bir kütüğü götüren yelkenlilere bile rastlanmaktadır. Odunun ekonomik olabilmesinin birinci şartı kolayca ulaşılabilir yerlerden getiriliyor olmasıdır. Eğer deniz ve nehir yollarıyla kolayca taşınamıyorsa taşıma maliyetleri iflas ettirici boyutlara ulaşabilir⁴³.

İstanbul'un odun ihtiyacının sağlanmasında da bu bölge başrolü oynayan tedarik alanlarından biriydi. Evlerin ısıtılmasında⁴⁴, çeşitli esnaf gruplarının ihtiyaçlarının karşılanmasında, ev eşyalarının yapımında ve fırınlarda ekmek üretiminde orman

36 Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 261.

37 Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 272.

38 Sam White, aynı yer. 18. yüzyılın ikinci yarısında Samakov kadısı Divan-ı Hümayûn'a gönderdiği raporda, bölgelerinde bulunan demir fırınlarının odun sıkıntısına yol açtığını belirtmekte, bu yüzden yeni fırınların açılmasının yasaklanmasını istemekteydi (Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s.213; Sam White, aynı yer).

39 İdris Bostan, *a.g.e.*, s. 111.

40 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, ss. 40-41.

41 Jean-Baptiste Tavernier, *a.g.e.*, s. 47.

42 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar, Gündelik Hayatın Yapıları*, C. I, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1993, ss. 317-320.

43 Fernand Braudel, *a.g.e.*, s. 320.

44 Evlerin ısıtılmasında çoğunlukla mangallarda yakılan odun kömüründen yararlanılıyordu. Evlerin çoğunda ocak ve mutfak yoktu. Bu nedenle olsa gerek Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında baca olmadığını belirtmektedir (Fernand Braudel, *a.g.e.*, s. 248).

ürünlerinden yararlanılıyordu. Bu alanlarda kullanılan odunların tedariki, taşınması ve satışı çeşitli kurallara bağlıydı ve çok sıkı bir şekilde denetleniyordu⁴⁵.

Kocaeli ve çevresindeki ormanların azalmasını sadece Tersane-i Âmire ile başkentin talepleri ve yapılan kaçak kesimlerle açıklamak anlamlı görünmemekte, daha başka unsurların da hesaba katılması gerekmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde akla ilk gelen soru bir ekolojik dönüşümden ya da felaketten bahsedilip bahsedilemeyeceğidir. Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun da Küçük Buzul Çağı'nın olumsuz etkilerine maruz kaldığını göstermektedir. En basit ifadeyle, 14. yüzyıl ya da 16. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortalarına tarihlenen *Küçük Buzul Çağı*, yalın bir soğuma ya da buzul ilerleyişi olmayıp soğuk yazlar, sert kışlar yahut beklenmedik zamanlarda beklenmedik hava olaylarının cereyan ettiği bir dönem olarak tanımlanabilir. Küçük buzul çağı hakkında yapılan ilk araştırmalardan elde edilen sonuçlardan hareketle, Akdeniz dünyasında iklimle bağlantılı bir felaketin meydana geldiği konusunda bazı savlar ileri sürüldü. 1980'lerin başında da William Griswold, Celali İsyanları üzerine hazırladığı çalışmada Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalıştı⁴⁶. Bu konuda başka incelemeler⁴⁷ de bulunmakla birlikte en kayda değer araştırma yakın zamanda Sam White tarafından tamamlanan monografidir. Söz konusu araştırmanın elde ettiği bulgular oldukça çarpıcıdır. Buna göre, Küçük Buzul Çağı sadece Avrupa'da meydana gelen bir felaket olmayıp tüm dünyayı etkileyen küresel bir olaydır. Çeşitli tarihsel kaynaklarla (kronikler, arşiv belgeleri) *dendrokronolojik* verilerden elde edilen bilgiler, 1560'larda Doğu Akdeniz, 1590'lardan itibaren de Osmanlı coğrafyasında tekrarlanan kuraklıkların ve dondurucu soğukların etkisini göstermeye başladığını ortaya koymuştur. Bu durum 17. yüzyılda da çeşitli aralıklarla devam etti⁴⁸. Ayrıca, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarından itibaren su yüzüne çıktığı varsayılan nüfus krizi döneminde etkileri görülmeye başlanan Küçük Buzul Çağı'na özgü hava koşullarının erozyona, mil birikimine ve düzlük alanlarda sıtmanın yayılmasına hız kazandırdığı, kıyı bölgelerinin terk edilerek buraların kısmen bataklığa ve kıyık meralara dönüştüğü ve böylece yamaçlardaki alanların kullanılmaya başlanmasıyla yüksek kesimlerdeki bitki örtüsünün insan eliyle değişmeye başladığı ileri sürülmüştür⁴⁹. Daha yüksek kesimlerde köylerin kurulması ve tarlaların açılmasının ormanlık alanların aleyhine olacağı açıktır.

Reyanın yüksek kesimlere çekilmesinin ardında yatan başka bir nedenden daha bahsetmek gerekmektedir. O da Celâli İsyanları'nın yarattığı kargaşa. Oktay Özel'in de gösterdiği gibi, Amasya kırsalında özellikle Celâli gruplarının geçiş güzergâhında bulunan kimi köy ve kasabalar boşalmış, bu yerleşim birimlerinin ahalisi (en azından bir kısmı) kolayca ulaşılamayacak yüksek yerlere sığınmışlardı⁵⁰.

Osmanlı kaynaklarından edinilen bilgiler, 17. yüzyılın başlarından itibaren aşırı ağaç kesme ve orman yakma olaylarının sıkça vuku bulduğuna işaret etmektedir. 1630'lu ve 1640'lu yıllarda çıkarılan emirlerde tarla açmak için ağaç yakma ve kesme, hayvan otlatma, odun kömürü imal etmenin önüne geçilmesi istenmekteydi⁵¹. Hepsinden önemlisi, 17.

45 Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM*, Sayı: 10, Ankara 1999, s. 149.

46 Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, (Çev). Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. İstanbul, ss. 182-183.

47 Örneğin bkz. Fikret Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, ss. 89-92; Özlem Sert, "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi", *Kebikeç*, Sayı: 23, Ankara 2007, ss. 79-83; Kayhan Orbay, "Osmanlı Topraklarında Küçük Buzul Çağının Etkilerine Dair Bazı Notlar", *Kebikeç*, Sayı: 23, Ankara 2007, ss. 85-93.

48 Sam White, *a.g.e.*, s. 182 vd.

49 Faruk Tabak, *"Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860"*, *Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih, Görünüm*, (Ed). Eyüp Özveren vd., İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 57 vd.

50 Oktay Özel, *Türkiye 1643, Goşa'nın Gözleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 199 vd.

51 Sam White, *a.g.e.*, s. 388.

yüzyılda artan savaşlar ve gemi yapımının hızlanması keresteye olan talebi artırmıştı. 1640'larda Venedikli diplomat Contarini "birkaç yıl öncesine kadar kıyıya yakın yerlerde ağaç kesilebilirken şimdi yürüyüş mesafesiyle 3-4 günlük uzaklıktaki iç kesimlere gitmek gerekiyor" demişti⁵². Örneğin Girit Savaşı'nın sonlarına doğru kereste fiyatları iyice yükseldi. Çünkü bir zamanlar hiç bitmeyecekmiş gibi görülen Kocaeli bölgesindeki ormanlar azalmaya başlamıştı. Bu da devletin başka kaynaklara, özellikle Karadeniz kıyılarına yönelmesine yol açtı⁵³.

İzmit ve Çevresinde Yetişen Ürünler

İzmit ve çevresinde yetişen meyveler ile şehrin etrafındaki bağlar seyyahların dikkatini çekmiştir. Evliya Çelebi, beyaz kiraz ile kırmızı elmanın son derece meşhur olduğundan bahsetmektedir⁵⁴. Gerçekten de İzmit kirazı o kadar seviliyordu ki, Marmara Denizi'nin diğer yakasındaki Tekirdağ'da Evliya Çelebi'nin İzmit'i ziyaretinden yaklaşık 15 sene sonra okkası 8 akçadan satılıyordu⁵⁵. Thevenot, kentin meyve ağaçları, mısır ve bağlarla kaplı olduğunu söylemektedir⁵⁶. Grelot ile Le Brun'un İzmit'teki bağlar, bahçeler ve meyvelerle ilgili sözleri yukarıdakilerden farklı değildir. İkisinin özellikle belirttiği yiyecek kavundur. Birer yıl arayla şehre gelen seyyahlar, neredeyse birbirinin aynı olan cümleyle İzmit kavununu methederler: İran'da yetişen Kâşân kavunundan aşağı kalmaz⁵⁷.

Doğal özellikleri gereği İzmit'te birçok sebze ve meyvenin en alasının üretildiğini biliyoruz⁵⁸. Burada biraz durup Thevenot'un İzmit'te yetiştiğini söylediği mısır üzerinde düşünmek gerekiyor. Çünkü fasulye, domates, patates gibi mısır da *Kolomb Takası*⁵⁹ ile Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya girmiştir ve ne zaman yaygınlaştığı tam olarak bilinmemektedir. Amerikan menşeli mısır imparatorluk topraklarına girmeden önce Osmanlıların mısırı tanıyıp tanımadıkları konusunda şüpheler bulunmaktadır. Kimi araştırmalarda, kokoroz, gâvers ve lazut gibi isimlerle anılan mısır bitkisinin 16. yüzyılda Anadolu'nun bazı yerlerinde, bilhassa Doğu Karadeniz bölgesinde Osmanlı reayası tarafından tanındığı ve ekiminin yapıldığı ileri sürülmektedir⁶⁰. Ayrıca 1611'de Osmanlı egemenliğindeki Hırvatistan'da mısırın üretildiği ve sonraki yıllarda Kuzey Balkanlar'a yayıldığına dair iddialar bulunmaktadır. Ancak yukarıda zikredilen üç ismin mısırı değil darıyı ifade etmesi kuvvetle muhtemeldir. İsim konusundaki bu karışıklık, büyük ölçüde taneli bitkilerin hep aynı isimle tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Bugün dahi Türkiye'nin bazı yörelerinde mısır kelimesi darı ve lazutun

52 Sam White, aynı yer.

53 Sam White, aynı yer.

54 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 41.

55 Rodosçuk Şer'iyye Sicili (R.Ş.S.), No: 1590, s. 79 (29 Safer 1055/26 Nisan 1645 tarihli Narh Defteri).

56 F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 47.

57 Josephus Grelot, *a.g.e.*, s. 35; F. Yavuz Ulugün, *a.g.e.*, s. 50.

58 Örneğin, Rodosçuk kazasında düzenlenen Evâhir-i Zilhicce 1098/28 Ekim-6 Kasım 1687 tarihli bir Narh Defteri'ne göre İznikmid soğanı Tekirdağ'da aranan bir yiyecekti ve 1 okkası 4 akçadan satılıyordu (R.Ş.S. No: 1613, s. 138).

59 Tarihçilerin Kolomb Takası (Columbian Exchange) adını verdikleri bağlantılar sayesinde Atlas okyanusunun her iki yakasına da çok sayıda tarım ürünü ve hayvan götürülmüştür. Avrupa'dan Amerika'ya at, sığır, domuz, koyun ve tavuk götürülmüş, zaman içinde doğal ortama kaçan bu hayvanlar hızlı bir şekilde çoğalmışlardır. Örneğin İspanyolların bugünkü Arjantin'in sınırları içinde kalan meralara bıraktıkları 100 baş sığırın 30-40 yıllık süre içinde çoğalarak sayılarının on binleri aştığı görülmektedir. Avrupalılar ayrıca Amerika'da iyi yetişen buğday, üzüm ve zeytin de göturdüler. Afrika'dan ise kahve, hindistancevizi ve muz göturdüler. Amerika'dan Avrupa'ya taşınanlar ise çok daha fazladır. Bunlardan en önemlisi mısır ve patatestir. Bu ikisi önce hayvan yemi olarak üretilmiş, daha sonra insanlar tarafından tüketilmeye başlanmıştır. Bunlardan başka ananas, avokado, domates, biber ve yerfıstığı da Avrupa'ya tanıtıldı. Çağımız dünyasında yenen yiyeceklerin menşei Amerika'dır. Bununla beraber, Kolomb Takası'nın bir de olumsuz yanı vardır. Eski Dünya ile Yeni Dünya arasında kurulan bağlantılar sırasında veba, kolera gibi mikroplar da taşındı. Bu hastalıklara karşı hiçbir bağışıklığı olmayan on binlerce Amerikan yerlisi salgın hastalıklar nedeniyle öldü. Geniş bilgi için bkz. Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (Çev.) Hamit Çalıskan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, ss. 365-366.

60 Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Kullanımı ve Mısır Tarımını Geliştirme Çabaları", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 8, Sayı: 2, Sakarya 2006, s. 116 vd.

karşılığı olarak kabul edilmektedir. 17. yüzyılın başlarında Balkanlar'da mısırın üretildiğine dair iddiaya gelince, döneme ait resmî kayıtlar içinde bu bilgiyi destekleyecek veri mevcut değildir⁶¹.

1493'te Kristof Kolomb tarafından Amerika'dan Avrupa'ya getirilen mısır, kısa zamanda benimsendi ve 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Güney Avrupa'nın neredeyse tamamında ekilmeye başlandı. Başlangıçta hemşerisi patates gibi mısır da ot olarak kabul ediliyor ve hayvanlara yem olmak için üretiliyordu. İnsanlar tarafından beğenilen bir yiyecek haline gelmesi ve yaygın bir şekilde ekiminin yapılması 18. yüzyılda gerçekleşen bir durumdur⁶².

Avrupa'da geç sayılabilecek bir tarihte ekimine başlanan mısırın Osmanlı İmparatorluğu'na ne zaman girdiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Osmanlı arşivlerinde Amerikan buğdayı yani mısırla ilgili erken tarihli 2 adet kayda rastlanmıştır ve her ikisi de 18. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bunlardan 1763 tarihli olanında Galata kazasına bağlı topraklarda, 1776 tarihli olanında da Silivri'de mısır ekimi yapıldığına işaret edilmektedir⁶³. İstanbul ve çevresinde mısır ekiminin yapılması imparatorluğun başka yerlerinde de üretiliyor olmasının göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak üretilen mısırın miktarı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Aynı durum mısır üretiminin hayvanlara mı yoksa insanlara mı yönelik olduğu konusunda da geçerlidir. 18. ve 19. yüzyıllara ait narh defterlerinde mısır hakkında bir veri bulunmaması, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de köylüler tarafından hayvan yemi olarak üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, Osmanlı uygulamasında, bir malın narh defterlerinde yer alması o malın artık halkın önemli bir kesimi tarafından tüketilmeye başlandığının kanıtı olarak kabul edilebilir. Tersinden okuyacak olursak, bahsedilen dönemde narhlarda mısıra rastlanmaması henüz geniş kitleler tarafından benimsenmediği anlamına da gelebilir. Kaldı ki bugün bile ülkemizde mısır çoğunlukla Karadeniz gibi sınırlı bölgelerde ve diğer tahıllara nazaran daha az miktarda ekilmekte ve tüketilmektedir⁶⁴.

Seyyahların çoğu, gittikleri yerlerde gördükleri taneli bitkileri *corn* ya da *mais* kelimeleriyle adlandırmaktadırlar. Bu metinlerde yer alan söz konusu kelimeler mısır diye çevrildiğinden yanlışlığa yol açma ihtimali hayli yüksektir. Bu nedenlerden ötürü Thevenot tarafından ifade edilen 1656 gibi erken sayılabilecek bir tarihte İzmit'te mısır üretildiğine dair gözleme ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Sonuç

Farklı ülkelerden, farklı amaçlarla yollara dökülen seyyahların kaleminden çıkan seyahatnameler, dışarıdan bakan bir gözün sunduğu en canlı ve nadir bilgileri yüzyıllar sonrasına aktarması bakımından son derece değerlidir. Ancak bazen yapılan gözlemler yanlış ya da hatalı olabilir. Bu nedenle, bu çalışmada, İzmit'i ziyaret eden seyyahların gözlemleri mevcut tarihsel bilgilerle karşılaştırılarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Büyük iklim olaylarının doğa üzerindeki etkisi ve yarattığı sonuçlar birdenbire ortaya çıkmadığı için yaşanan değişikliklerin nereden kaynaklandığının ya da hangi değişkenin daha etkili olduğunun tespiti oldukça güçtür. Akdeniz havzasının doğusunda konumlanmış olan *Memâlik-i Mahrûse*'nin büyük bölümünde Akdeniz iklimi egemendir. Yazların kurak ve sıcak, kışların ılıman geçtiği bu iklim bölgesinde, kuraklık ve bunun sonucu kıtlıklar sıklıkla yaşanmıştır. Belgelerde *kaht ü galâ* diye nitelenen bu sıkıntılı durumun olumsuzluklarını olabildiğince gidermek devletin en önemli faaliyetlerinden birini oluşturmuştur. Durum

61 Arif Bilgin, "From Artichoke to Corn: Some New Fruits and Vegetables in Istanbul Market (17th-19th Centuries)" (Henüz yayımlanmamış bu makaleyi kullanmama izin veren Sayın Arif Bilgin'e teşekkür ederim).

62 Arif Bilgin, *a.g.m.*

63 Arif Bilgin, *a.g.m.*

64 Arif Bilgin, *a.g.m.*

böyle olunca, ağır seyreden büyük olayların etkileri, olağan vak'alarla karıştırılır ve tespiti zorlaşır. Tarihçiler, geçmişte yaşanan dönemin tanıklıklarından öğrendikleri ve onların anlattıklarına dayandıkları için olaylara onların gözüyle bakarlar. İzmit'in bitki örtüsü ve özellikle de ormanların durumunu anlayabilmek için bu durumu göz önünde bulundurmak gerekir. Küçük Buzul Çağı denilen büyük iklim değişikliğinin muhtemel sonuçları, son yıllarda tarihçilerin de ilgi alanına girmiştir. Klimatologların ve doğa bilimleri araştırmacılarının bulguları, tarihsel analizlere ışık tutacak niteliktedir. Özellikle ağaç gövdelerinde bulunan halkaların bu konuda belirleyici olduğu görülmektedir. Buradan hareketle şu aşamada çok kesin sonuçlar çıkarmak mümkün olmasa da söz konusu verilerin hesaba katılması gerekmektedir. O nedenle bu makalede, özellikle Tersâne-i Âmire'nin ocaklığı olan ve diğer kurumların ihtiyaçlarının karşılandığı İzmit ve havalisindeki ormanlardan yapılan ağaç kesimlerinin sıklığı ve reyanın bilinçsiz kullanımı, yukarıda işaret edilen iklim değişiklikleriyle birlikte ele alınmış, 16. ve 17. yüzyıllarda bölgeye gelen seyyahların ağaç denizi olarak niteledikleri zengin ormanların zaman içerisinde fakirleşmesinin nedenleri gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak belirtmelidir ki, bu konudaki araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır ve yenilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Alana yapılacak katkılar sayesinde bu konuda daha kesin sonuçlara ulaşmak mümkün olabilecektir.

Bu araştırmada ayrıca, Thevenot'nun İzmit civarında mısır üretildiğine dair iddiası üzerinde durulmuştur. Adı geçen gezgine ait gözlemin şüphe uyandırdığı, Amerika menşeli bu ürünün söz konusu tarihte Anadolu'ya ulaştığına dair kesin bilgiye sahip olmamamız ve resmî kayıtlarda ancak 18. yüzyılda karşımıza çıkması gibi nedenlerden ötürü bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- Rodosçuk Şer'iyye Sicili (R.Ş.S.), No: 1590 ve 1613.

2. Kitaplar ve Makaleler

- Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (Haz). Mahmut Ak, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Aydın, Yusuf Alperen, *Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.
- Ayduz, Salim, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi, İstanbul 2004.
- Bilgin, Arif, "From Artichoke to Corn: Some New Fruits and Vegetables in Istanbul Market (17th-19th Centuries)" (Yayımlanmamış Makale).
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Bostan, İdris, "İzmit", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIII, İstanbul 2001, ss. 536-541.
- Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar, Gündelik Hayatın Yapıları*, C. I, (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1993.
- Chesnau, Jean, *D'Aramon Seyahatnamesi, Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu Mezopotamya*, (Çev). Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Çetin, Birol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Darkot, Besim, "İzmit", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. V/2, Milli Eğitim Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, ss. 1251-1256.
- De Busbecq, Ogier Ghislain, *Türk Mektupları*, (Çev). Derin Türkömer, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2005.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev). Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000.
- Gölen, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnamesi*, (Çev). Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998.
- Güneş, Ahmet, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Gürer, Serpil, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.
- Koç, Bekir, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM*, Sayı: 10, Ankara 1999, ss. 139-158.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Kullanımı ve Mısır Tarımını Geliştirme Çabaları", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. VIII, Sayı: 2, Sakarya 2006, ss. 113-126.
- Narin, Resül, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Bellekten*, C. LXXV, Sayı: 274, Ankara Aralık 2011, ss. 769-782.
- Orbay, Kayhan, "Osmanlı Topraklarında Küçük Buzul Çağının Etkilerine Dair Bazı Notlar", *Kebikeç*, Sayı: 23, Ankara 2007, ss. 85-93.
- Özel, Oktay, *Türkiye 1643. Goşa'nın Gözleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Sert, Özlem, "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi", *Kebikeç*, Sayı: 23, Ankara 2007, ss. 79-83.
- Tabak, Faruk, "Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860", *Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih, Görünüm*, (Ed). Eyüp Özveren-Oktay Özel-Süha Ünsal- Kudret Emiroğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss. 57-78.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Ed). StefanosYerasimos, (Çev). Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmir Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmir 2008.
- Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.
- White, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev). Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. İstanbul 2013.
- Wiesner-Hanks, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (Çev). Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Yılmaz, Fikret, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.